

FORMUŁA LOKALIZACYJNO-TEMPORALNA W TEKSTACH EPISTOLARNYCH XVIII WIEKU

Katarzyna Sicińska

Uniwersytet Łódzki
ORCID: 0000-0003-4080-1497

Streszczenie. Przedmiotem opisu jest formuła lokalizacyjno-temporalna, informująca o miejscu i czasie napisania listu, występująca w korespondencji przedstawicieli stanu szlacheckiego w XVIII wieku. W artykule przedstawione zostały różne formy realizacyjne formuły, to znaczy jej pozycja w strukturze listu, zawartość treściowa, a przede wszystkim sposób zapisu głównych komponentów formuły, czyli toponimu wskazującego miejsce napisania listu (zazwyczaj występuje on w postaci wyrażenia przyimkowego w miejscowniku z przyimkiem *w* lub *z*), oraz daty (w tym zakresie zaznacza się silny wpływ języka łacińskiego). Omówione też zostały liczne funkcje formuły lokalizacyjno-temporalnej, takie jak określanie sytuacji komunikacyjnej, tworzenie wspólnoty czasowo-przestrzennej nadawcy i odbiorcy, wyznaczanie granic tekstu i inne.

Słowa kluczowe: epistolografia, formuła lokalizacyjno-temporalna, delimitacja tekstu, język polski XVIII wieku

Jednym z obligatoryjnych komponentów osiemnastowiecznego tekstu epistolarnego była formuła lokalizacyjno-temporalna, informująca o miejscu i czasie napisania listu. Należy ona zresztą do stałych i ponadczasowych elementów struktury listu¹. W komunikacji epistolarnej będącej komunikacją pośrednią, na odległość, przebiegającą w warunkach znacznego niekiedy dystansu przestrzennego i czasowego między rozmówcami, obecność tejże formuły jest nieodzowna². Osadza ona bowiem nadawcę w konkretnym miejscu i czasie, przez co przybliży realia sytuacji komunikacyjnej³, a tym samym

¹ Zob. K. Data, *Struktura tekstu listowego*, „Język Polski” 69, 1989, z. 3–5, s. 142–152; A. Kałkowska, *Struktura składniowa listu*, Wrocław 1982; M. Olma, *Listy emigracyjne Józefa Ignacego Kraszewskiego do Władysława Chodźkiewicza. Analiza pragmatyngwistyczna*, Kraków 2006, s. 123–124; E. Książek, *Tekst epistolarny w świetle etykiety językowej*, Kraków 2008, s. 32–41.

² Na temat istoty listu jako gatunku zob. A. Całek, *Nowa teoria listu*, Kraków 2019.

³ Przez sytuację komunikacyjną rozumiem zespół okoliczności towarzyszących wypowiedzi, stanowiących dla niej ramę zewnętrzną (zob. U. Żydek-Bednarczuk, *Wprowadzenie do lingwistycznej analizy tekstu*, Kraków 2005, s. 231).

umożliwia w ogóle porozumienie pomiędzy interlokutorami. Obecność elementów faktograficznych buduje ponadto wiarygodność tekstu epistolarnego, wiarygodność rzeczywistości przedstawionej w liście⁴.

Formuła lokalizacyjno-temporalna odgrywa też inną ważną rolę w liście. W komunikacji epistolarnej mamy do czynienia z trzema płaszczyznami czasowymi: czas pisania – czas relacjonowanych zdarzeń – czas odbioru⁵. To, co się dzieje w otoczeniu nadawcy i o czym ten nadawca pisze, jest odległe dla odbiorcy. Z kolei świat odbiorcy i czas odbioru przez niego listu jest niedostępny nadawcy. A zatem jedynym wspólnym uniwersum, wokół którego można zorganizować komunikat, jest „tu” i „teraz” aktu pisania. Owo „tu” i „teraz” wskazane w formule spacialno-temporalnej wyznacza zatem pewną wspólnotę czasową i przestrzenną, sytuuje nadawcę i odbiorcę w jednej rzeczywistości, tworzy zastany układ odniesienia stanowiący podstawę porozumienia⁶.

Wspomniane walory i funkcje formuły spacialno-temporalnej odgrywały, jak można sądzić, niebagatelną i znacznie poważniejszą niż dziś rolę w korespondencji doby średniopolskiej, w tym osiemnastowiecznej. Listy stanowiły wówczas podstawowy środek komunikacji społecznej, podstawowe medium informacyjne, w związku z czym istotne znaczenie miało zachowywanie ciągłości i regularności korespondencji. Nie było to łatwe w sytuacji dużej mobilności szlachty⁷ oraz długiego procesu przesyłania listu⁸. Informacja o tym, kiedy i skąd list został nadany, miała w tych okolicznościach ogromne znaczenie, ponieważ wskazywała wprost na aktualne (lub niedawne) miejsce pobytu nadawcy, pośrednio sugerowała też adres zwrotny (choć do zwyczaju epoki należało informowanie adresata, dokąd osoba pisząca list zamierza się wkrótce udać albo dokąd adresować kolejne listy⁹), a poza tym wpisywała

⁴ E. Książek, op. cit., s. 34; por. S. Skwarczyńska, *Teoria listu*, oprac. E. Feliksiak, M. Leś, Białystok 2006.

⁵ M. Wołk, *Tekst w dwóch kontekstach. Narracja pierwszoosobowa w powieściach Kazimierza Brandysa*, Toruń 1999, s. 150; cyt. za E. Książek, op. cit., s. 34.

⁶ E. Książek, op. cit., s. 34; J. Lalewicz, *Komunikacja językowa i literatura*, Wrocław 1975, s. 18.

⁷ Owa mobilność wynikała z przemieszczania się przedstawicieli szlachty pomiędzy majątkami, odbywania podróży związanych z wypełnianiem obowiązków urzędowych i politycznych oraz z uczestnictwa w działaniach wojennych.

⁸ W XVIII wieku istniała już w Polsce sieć sprawnie działających linii pocztowych zagranicznych i krajowych (także na obszarze Litwy), choć oczywiście szybkość przekazywania informacji była inna niż współcześnie. Zob. J. Pirożyński, *Z dziejów obiegu informacji w Europie XVI wieku. Nowiny z Polski w kolekcji Jana Jakuba Wicka w Zurychu z lat 1560–1587*, „Zeszyty Naukowe UJ”, Prace Historyczne, z. 115, 1995, s. 91; K. Maliszewski, *Komunikacja społeczna w kulturze staropolskiej. Studia z dziejów kształtowania się form i treści społecznego przekazu w Rzeczypospolitej szlacheckiej*, Toruń 2001, s. 30–34.

⁹ Przykładowo: „Czekam na poczte Lubelsko y Włodzimirsko na Wołyniu pomyslnych od JOW[X]Mci Dobrodzieja rezolucyi” CzacSz4, 9. Szerzej na ten temat zob. K. Sicińska, „Pisa-

dany tekst w ciąg korespondencji między stałymi uczestnikami dialogu epistolarnego.

Należy także zwrócić uwagę na to, że elementy faktograficzne zawarte w formule spacialno-temporalnej stanowią ważny wyróżnik gatunkowy tekstu epistolarnego. Zdaniem Elżbiety Książek formuła ta, obok formuły inicjalnej i finalnej, stanowi „przedlekturowy sygnał gatunkowości”¹⁰, swego rodzaju znak rozpoznawczy pozwalający na wstępną kwalifikację gatunkową. Informacja o miejscu i czasie nadania listu to nie tylko suche dane, to element konwencji gatunkowej¹¹. Tym samym formuła spacialno-temporalna wpisuje się w kanon typowych i skonwencjonalizowanych formuł dawnej epistolografii¹².

Formuła lokalizacyjno-temporalna spełnia zatem istotne i różnorodne funkcje w tekście epistolarnym: 1) utrwała sytuację czasoprzestrzenną listu jako komunikatu, umożliwiając porozumienie między nadawcą a odbiorcą, 2) buduje wiarygodność tekstu epistolarnego jako komunikatu, 3) tworzy płaszczyznę wspólnoty nadawcy i odbiorcy, 4) sytuuje pojedynczy tekst epistolarny w ciągu korespondencyjnym, 5) ewokuje jego przynależność gatunkową. To jej wielorakie obciążenie funkcjonalne w połączeniu z metatekstowym charakterem (odnosi się ona do okoliczności powstawania listu) oraz granicznym, a przez to strategicznym usytuowaniem (początek lub zakończenie listu) sprawia, że stanowi ona jeden z zasadniczych wykładników delimitacji tekstu, a więc wyznaczników granic tekstu, oddzielających tekst od kontekstu. Jest też w zasadzie obligatoryjnym, nieredukowalnym składnikiem listu.

nie”, „litera”, „gramota”... O nazwach listu w polszczyźnie XVII i XVIII wieku, [w:] *W kręgu dawnej polszczyzny*, t. 2, red. M. Mączyński, E. Horyń, E. Zmuda, Kraków 2016, s. 263–286.

¹⁰ Termin stosowany przez Wołka (M. Wołek, op. cit., s. 28). Cyt. za E. Książek, op. cit., s. 34.

¹¹ E. Książek, op. cit., s. 34.

¹² Szczególna kumulacja konstrukcji formułicznych występowała w partiach inicjalnych i finalnych listów. Ich zadaniem było inicjowanie bądź wygaszanie kontaktu między uczestnikami komunikacji, tworzenie lub podtrzymywanie atmosfery uprzejmości między uczestnikami komunikacji oraz sygnalizowanie granic tekstu. Zob. K. Mroczek, *Tytułatura w korespondencji staropolskiej jako problem stosunku między nadawcą a odbiorcą*, „Pamiętnik Literacki” 69, 1978, z. 2, s. 127–148; M. Cybulski, *Obyczaje językowe dawnych Polaków. Formuły werbalne w dobie średniopolskiej*, Łódź 2003; K. Sicińska, *Formuły salutacyjne w korespondencji z terenu Kresów Południowo-Wschodnich (XVII–XVIII wiek)*, [w:] *Zachowanie językowe – spontaniczność i automatyzm*, red. M. Hawrysz, M. Uzdzička, A. Wojciechowska, Zielona Góra 2017 („Zielonogórskie Seminarium Językoznawcze” 2016), s. 225–249; eadem, *Formuły subskrypcji w korespondencji z terenu Kresów Południowo-Wschodnich (XVII–XVIII wiek)*, cz. 1, [w:] *Epistolografia w dawnej Rzeczypospolitej*, t. 7: *Literatura, historia, język*, red. P. Borek, M. Olma, Kraków 2017, s. 277–298; eadem, *Formuła wyrażania szacunku w strukturze osiemnastowiecznego listu polskiego*, „LingVaria” 14 (2019), nr 2 (28), s. 107–119; eadem, *Wierność, powinność, uniżoność i inne kategorie grzeczności językowej w finalnych formułach epistolarnych XVIII wieku*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza” 2020, t. 27 (47), nr 1, s. 163–183; DOI: 10.14746/pspsj.2020.27.1.11; <https://pressto.amu.edu.pl/index.php/pspsj/article/view/24583>.

Pomimo uwarunkowanego faktograficznością schematyzmu formuła spacialno-temporalna przybierała w listach osiemnastowiecznych dość zróżnicowane formy realizacyjne. Różne bywało jej usytuowanie w strukturze tekstu, różnie przedstawiała się jej zawartość informacyjna, niejednolity bywał sposób zapisu danych. Na pewno odbiegała też w swojej postaci od współcześnie stosowanej formuły. Przedstawione poniżej ustalenia oparte są na analizie 305 oryginalnych, rękopiśmiennych listów z XVIII wieku, pisanych przez kilkadziesiąt (dokładnie 47) autorów pochodzenia szlacheckiego¹³.

1. USYTUOWANIE FORMUŁY LOKALIZACYJNO-TEMPORALNEJ

W listach osiemnastowiecznych formuła lokalizacyjno-temporalna umieszczana była najczęściej na końcu listu, w lewym dolnym rogu kartki, i przybierała postać typu: *w Lwowie <die> 22 Januarij 1758°* AugJS4, 7, *<die> 15 8bris 1735 w Lublinie* BorW3, 6, przy czym zapis ten często rozbił się na dwie linijki (np. data i nazwa miejsca w osobnych liniijkach albo tylko data roczna przeniesiona do drugiej linijki). Finalne ulokowanie formuły wynikało prawdopodobnie z faktu, iż moment rozpoczęcia listu i moment jego ukończenia dzielił niekiedy spory dystans czasowy. W trakcie pisania mogły zajść wydarzenia, o których wzmiankowano następnie w treści listu, a zatem najwygodniej i najpraktyczniej było utrwalić informację o miejscu i czasie nadania dopiero w momencie faktycznego zakończenia procesu tworzenia tekstu, a więc umieścić ją w końcowym fragmencie listu.

Nawet jeśli formuła mieściła się w zakończeniu listu, nie zawsze stanowiła jego rzeczywisty element finalny. Bywało, że poniżej formuły, wokół niej, a nawet ponad nią piszący zamieszczał jeszcze różnorodne dopiski końcowe o charakterze postscriptum. Na pewno jednak formułę sytuowano po tekście głównym.

Znacznie rzadziej informacja o miejscu i czasie nadania listu znajdowała się w badanej korespondencji na początku listu, w prawym górnym rogu kartki, czyli zgodnie z dzisiejszym zwyczajem. Pod względem struktury nie różniła się od tej formuły, którą lokowano w zakończeniu listu, częściej jedynie zapisywana była wówczas w jednym wersie, np. *Z Maykowa <die> 10 Septembris 1737* CzetwGab2, *w Czemiernikach <die> 30 8bris 1712* HumS5, 28, *z Brzezan 2da feb 1706* PotJ2, 16.

¹³ Listy te były przedmiotem mojego opisu w zakresie reprezentacji regionalnych cech południowokresowych (K. Sicińska, *Polszczyzna południowokresowa XVII i XVIII wieku (na podstawie epistolografii)*, Łódź 2013). W tej też monografii znajduje się ich całościowy wykaz oraz system lokalizatorów źródłowych, przeniesionych do niniejszego artykułu. Autorami listów były osoby wywodzące się z terenu dawnych Kresów Południowo-Wschodnich.

Współcześnie obligatoryjną w zasadzie pozycją formuły spacjałno-temporalnej jest pozycja inicjalna, do rzadkości należy jej usytuowanie w pozycji finalnej. W stosunku do stanu osiemnastowiecznego nastąpiło więc odwrócenie sytuacji. Takie zmiany w pozycji elementów kompozycyjnych listu obserwuje się w całej historii epistolografii, np. subskrypcja, czyli podpis nadawcy, od średniowiecza aż po dziś umieszczana zwyczajowo w zakończeniu listu, w czasach starożytnych znajdowała się we wstępnej części tekstu epistolarnego, jako tzw. *petitio*, czyli ‘nadpis’¹⁴.

Warto na koniec dodać, że zdarzają się też niekiedy listy pozbawione formuły spacjałno-temporalnej (np. ŁaszAM10; ŁaszJA4; PotJ10; PotJoach10).

2. ZAWARTOŚĆ INFORMACYJNA FORMUŁY LOKALIZACYJNO-TEMPORALNEJ

Podstawową funkcją formuły lokalizacyjno-temporalnej jest przekazanie informacji o miejscu i czasie napisania listu. Ten ściśle faktograficzny charakter formuły narzuca jej szablonową, mało podatną na innowacje strukturę formalną. W skład formuły musi bowiem wchodzić nazwa miejscowości oraz dokładna data określająca dzień, miesiąc i rok napisania listu. W szczególności jednak zapis ten przedstawia się w badanych listach dość różnorodnie. Już sama kolejność podawania informacji bywa różna: na pierwszym miejscu może się znajdować albo wskazanie miejsca, jak np. *w Lwowie <die> 22 Januarij 1758°* AugJS4, 7, *Z Lublina <die> Ima Novembris 1735 A°* BorW4, 8, *z Łaszczowa 28 Mai 1744* ŁaszJA5, 121, albo określenie czasu, np. *1763 <die> 13 Augusti* z Lublina BejzP2, 5, *<die> 22 Juny 1763 W Porycku* CzasSz2, 6, *1 Augusti 1777 W Porycku* CzacSz8.

Niekiedy formuła poprzedzana jest łacińskim słowem *datum* ‘dane’, zapisywanym w skrócie *Dat.*, *Datt.* lub nawet *D.*: *Dat: 5: January: 1710* BorW1, 2, *Datt z Holuzyi <die> 28 7bris 1765 a* KonAD1, 3, *Datt 30 May 1777. w Lwowie* PotIg6, *D. 11 8bri R 1764* WorJad9, 97, *D. 29. Febr: 1776* Warszawa RzewSJ1. Owo łacińskie *datum* to metatekstowe określenie, które jednoznacznie identyfikuje formułę faktograficzną wyznaczającą czasoprzestrzeń sytuacji komunikacyjnej.

Zdarzają się też formuły niepełne informacyjnie, mianowicie pozbawione identyfikacji miejsca: *Dat: 5: January: 1710* BorW1, 2, *<die> 20. Aprilis 1720* ŁaszJA1, 6, *<die> 31 Augusti 1736* CzetwGab1, *<die> 12. January 1776 A°* LipKJ4, 78v, *<die> 22. Iuly 1776 a°* LipKJ5, *28 Juny 1752* PotFS10, 51, *26 Augusti 1710* PotStan1, *<die> 12 Aprilis 1755* WorJA1, 46. Brak lokalizacji przestrzennej obserwuje się w przypadku regularnej korespondencji pomiędzy danymi osobami, np. pomiędzy członkami rodziny (przykładowo

¹⁴ S. Skwarczyńska, op. cit., s. 239, 241, 253.

formuła <die> *12 Aprilis 1755* pochodzi z listu Jakuba Anastazego Woronicza do ojca). Znaczna częstotliwość oraz systematyczność przesyłania listów usprawiedliwia pomijanie przez nadawcę powtarzalnej i znanej odbiorcy informacji. Bywa też tak, że konkretyzacja miejsca pojawia się metatekstowo w głównej części listu, co również w jakimś stopniu tłumaczy brak tego typu informacji w formule granicznej. Najwyraźniej też pełny skład formuły lokalizacyjno-temporalnej nie był wskaźnikiem stopnia grzeczności w relacjach między partnerami komunikacji, skoro takie zredukowane do samej datacji warianty formuły mogły wystąpić w liście do monarchy, np. w listach Kazimierza Józefa Lipińskiego do króla Stanisława Augusta Poniatowskiego (zob. powyżej <die> *12. January 1776 A°* i <die> *22. Iuly 1776 a°*).

Temporalny wymiar sytuacji komunikacyjnej może być z kolei wzbogacony o dodatkowe, ponadstandardowe szczegóły faktograficzne, jak np. określenie pory dnia czy nawet godziny: *1752 <die> 22 aprilis z Samczykow o godzinie drugiej s południa* ChojFK1, 5, *14 aprilis 1752 przed południem* PotFS7, 25. Takie deskryptywne uszczegółowienia dające dokładny wgląd w okoliczności powstania listu służą określönemu celowi. Na przykład autor listu, z którego pochodzi ostatni przykład, Franciszek Salezy Potocki, pisze w zakończeniu: „Wczora list odebrany Z ukraiны mam honor odeslac JWW Panu Dobrodziejowi [...]. Namieniłem azeby Przykazał IP Oszga aby rozstawiona poczta spieszniey szła bo y ten list dni Iedynascie tu szedł, do krystynopola” PotFS7, 25. Nadawca dołączył do swojego listu inny list, dotyczący ważnych wydarzeń politycznych w Polsce, dlatego zależało mu na szybkim (jak na ówczesne możliwości) przebiegu korespondencji. W tym celu podjął szczególne działania (rozkaz pospiesznego doręczenia poczty wydany osobom przewożącym korespondencję). Zapewne ze względu na ów pożądaný pośpiech sygnalizował nawet porę nadania listu. Przytoczony fragment wyjaśnia też, dlaczego formuła zawiera jedynie datę bez nazwy miejscowości – nazwa ta pada w tekście głównym listu, a w połączeniu z zaimkiem deiktycznym *tu* (*tu, do Krystynopola*) jednoznacznie wskazuje na miejsce nadania listu.

3. STRUKTURA FORMALNO-SEMANTYCZNA FORMUŁY LOKALIZACYJNO-TEMPORALNEJ

Miejsce nadania listu sygnalizowane jest nazwą miejscowości. Toponim występuje w analizowanych listach najczęściej w postaci wyrażenia przymikowego w miejscowniku:

– albo z przymikiem *w*, jako wyrażenie odpowiadające na pytanie: *gdzie napisane?*, np. *w Buczaczu 24 Febr: 1745* PotMB1, 2, *w Czortkowie <die> 24 9bris 1754*. PotJoach6, 11, *w Knerucie 1737 <die> 1 Martij* BorW5, 11, *13 kwietnia 1752 w krystynopolu* PotFS6, *w Lwowie <die> 22 Januarij 1758°*

AugJS4, 7, **w Lwowie** <die> 13 xbris 1753 PotJoach4, 8, **w Łaszczowie** 12 Xbris 1708 ŁaszAM3, 12 xbris 1764 **w Porycku** CzacSz6, 51, <die> 26. *Marty* 1737 **w Żułkwi** PotJóz5;

– albo z przyimkiem *z*, jako wyrażenie odpowiadające na pytanie *skąd napisane (skąd wysłane)?*, np. <die> 18 Maja 75 **z Buczacza** PotIg5, 7, **z gołogur** 16 May 1706 PotJ3, 23, **Z Lublina** <die> 1ma Novembris 1735 A° BorW4, 8, **Z Samczykow** 1752 <die> 14 Marty ChojFK2, 43v.

W regularnej korespondencji pomiędzy tymi samymi osobami nazwa miejscowości bywała niekiedy skracana, zwłaszcza gdy była to nazwa głównej czy rodowej siedziby nadawcy. Przykładem może być korespondencja Szczęsnego Czackiego, którego dobra dziedziczne stanowił m.in. Poryck i Brusilów: 7 ap 1779 **w Por<ycku>** CzacSz9, 31 May 83 **w Brusil<owie>** CzacSz10, korespondencja Kazimierza Józefa Lipińskiego, który wprawdzie wywodził się z Mazowsza, ale mieszkał i działał intensywnie na Podolu, a do jego majątku należał m.in. Żwańczyk: <die> 25 8br 1772 a° **z Zwan<czyka>** LipKJ1, 63, <die> 8. Iuny 82a° **z Zwan<czyka>** LipKJ6, korespondencja Aleksandra Michała Łaszczycy Tuczapskiego z Łaszczowa: 13 Ianu: 1717 **w Łaszcz<owie>** ŁaszAM7, 117v czy też listy Seweryna Józefa Rzewuskiego z rodu Rzewuskich herbu Krzywda, właścicieli Podhorców: <die> 29 Julii 1777 **w Podh<orcach>** RzewSJ4. Skróceniu ulegały też nazwy dużych miast, w których akurat przebywali nadawcy listów, np. Lublina: 3 July 1712 **w Lubli<nie>** PotStefI4, 25 czy Warszawy: **w warszaw<ie>** 5 8bris 1723 PotJóz4, 66. Fakt skrócenia nazwy z rzadka tylko bywał sygnalizowany dwukropkiem lub tyldą, z reguły nie był oznaczony w żaden sposób, co pozostawało w zgodzie w ogólną tendencją w zakresie oznaczania skrótów w tej epoce¹⁵.

Niekiedy nazwa miejscowości bywała dookreślana przez wskazanie sąsiedztwa innej większej miejscowości, np. **W Dubie pod Zamosciem** <die> 12 Iuny 1733 HumS7, 37v.

W korespondencji osób wykształconych, takich jak wysocy dostojnicy kościelni, pojawiały się łacińskie odpowiedniki nazw miejscowości, np. w liściach Jakuba Stefana Augustynowicza, arcybiskupa lwowskiego obrządku ormiańskiego: **Leopoli** <die> 11 Xbris 1747 AugJS1, 2, **Leopoli** <die> 10 July 1757 AugJS3, 5 (łac. *Leopoli* ‘we Lwowie’ od *Leopolis* ‘Lwów’).

Do rzadkości należą formuły, w których toponim użyty jest w mianowniku: <die> 28 Listopada R^u 92 **Zwańczyk** LipA, 123, D. 29. Febr: 1776 **Warszawa** RzewSJ1.

Korespondencja stanowiąca podstawę analizy to listy pisane przez autorów pochodzących z dawnych Kresów Południowo-Wschodnich, a toponimy zawarte w analizowanych formułach potwierdzają zasięg geograficzny bada-

¹⁵ Zob. m.in. K. Sicińska, *Polszczyzna południowokresowa XVII i XVIII wieku (na podstawie epistolografii)*, s. 106–107.

nej epistolografii. Są to bowiem takie miejscowości, jak m.in.: Bakuńczyce, Borszczowice, Brzeżany, Buczacz, Czortków, Derewlany, Gołogóry, Hołoby, Hołuzja, Hulowiec, Kałuszów, Kaszyce, Kneruty, Krystynopol (dziś Czerwonogród), Kustyń, Lublin, Lwów, Łaszczów, Pilawce, Podhorce, Poryck, Trojanów, Udnów, Winnica, Żółkiew, Żwańczyk, Żytomierz¹⁶. Występują też inne nazwy miejscowości, wskazujące na kierunki podróży autorów listów, np. Warszawa, Preszów.

Drugi obligatoryjny składnik formuły to informacja o czasie napisania listu. Kształt tej części formuły odzwierciedla dawne zwyczaje datacyjne. Mamy tu różne schematy formalne:

- 1) dzień, miesiąc, rok: **1 Augusti 1777 W Porycku** CzacSz8, w *Bakunczycach* **3 July 1700** ŁaszAM1, 4;
- 2) *dnia* + dzień, miesiąc, rok: **Dnia 13 Grudnia 1769 z Preszowa** PotIg2, 2 (bardzo rzadki model);
- 3) *die* ‘w dniu’ + dzień, miesiąc, rok: w *Lwowie* **die 12 Xbris 1759** AugJS6, 9, <die> **21 Xbris 1763 w Porycku** CzacSz5;
- 4) *die* ‘w dniu’ + dzień, miesiąc + *anno* ‘w roku’ + rok: <die> **26. Maji Anno 1770 z Hołuzyi** KonAd;
- 5) *die* ‘w dniu’ + dzień, miesiąc, rok + *anno* ‘w roku’: <die> **20 Juny 1767 Ao z Żytomierza** NiemM;
- 6) *anno* ‘w roku’ + rok + *die* ‘w dniu’ + dzień, miesiąc: **A° 1753 <die> 26 februarij** CzetwM4, 8;
- 7) rok + *die* ‘w dniu’ + dzień, miesiąc: *Datt. Z Kaszogrodu 1776* <die> **27 8bris** StecJ2, 3.

Dominuje datacja oparta na schemacie od jednostki najmniejszej do największej, czyli dzień, miesiąc, rok (typy 1–5). Schemat odwrotny występuje rzadko (typy 6–7).

Należy się teraz przyjrzeć dokładniej sposobom oznaczania poszczególnych danych czasowych.

Datę dzienną poprzedza najczęściej łaciński wyraz *die* ‘w dniu’ (od łac. *dies* ‘dzień’, *diei* ‘dnia’), zapisywany z reguły za pomocą skrótu *d* oraz tyldy. Niezwykle rzadko pojawia się zamiast niego polskie określenie *dnia*.

Dzień miesiąca oznaczany jest za pomocą cyfry arabskiej, jak już to zilustrowały powyższe przykłady. Ale ponieważ data zapisywana jest zasadniczo po łacinie, więc niekiedy przy cyfrze pojawiają się końcówki łacińskich liczebników porządkowych:

- <die> **Ima 8bris A° 1741 w Porycku** CzacMH9, 58, *Z Lublina* <die> **Ima Novembris 1735 A°** BorW4, 8, *z pułtuska* **Ima 8bris 1704** PotSteff3, 22 (łac. *primus*, -a, -um ‘pierwszy, -a, -e’);

¹⁶ Zob. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 1–5, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1880–1902.

- z Brzezan **2da feb** 1706 PotJ2, 16 (łac. *secundus*, -a, -um ‘drugi, -a, -e’);
- **3tia Aprilis** 1728. z Kustyna StecKS4, 56 (łac. *tertius*, -a, -um ‘trzeci, -a, -e’);
- Z Porycka <die> **4ta** 9bris A° 1740 CzacMH6, 46 (łac. *quartus*, -a, -um, ‘czwarty, -a, e’);
- we Lwowie <die> **5ta** Augusti 1705 HumS3, 18 (łac. *quintus*, -a, -um ‘piąty, -a, -e’);
- w Łazninie **6ta** Iulij 1738 WorJóz5, 6 (łac. *sextus*, -a, -um ‘szósty, -a, -e’);
- w Lwowie <die> 7ª febrⁱ 1759 anno AugJS5 (łac. *septimus*, -a, -um ‘siódmy, -a, -e’);
- w Łazninie **8va** Februarij 1738 WorJóz3, 3 (łac. *octavus*, -a, -um ‘ósmi, -a, -e’);
- w Porycku <die> **10ma** xbris A° 1740 CzacMH8, 49 (łac. *decimus*, -a, -um ‘dziesiąty, -a, e’);
- <die> **11ma** augusti 1767 PodB1, 1 (łac. *undecimus*, -a, -um ‘jedenasty, -a, -e’);
- <die> **18va** 7bris 1737 mo A° CzacMH5, 31 (łac. *duodevicesimus*, -a, -um ‘osiemnasty, -a, e’).

Nazwy miesięcy mają niemal zawsze postać łacińską (albo spolonizowaną, albo oryginalną), użytą w dopełniaczu. Nazwy miesięcy od stycznia do sierpnia zapisywane są słownie, w całości lub skrótem:

- styczeń: w Lwowie <die> 22 **Januarij** 1758° AugJS4, 7, <die> 6 **Januarii** 1770 z Preszowa PotIg4, 5, Ze Lwowa <die> 17 **Ianua** 1723 HumS6, 69, 11 **Ianua**: 1719 w Łaszczowie ŁaszAM9, z Brzezan 12 **Janu** 1706 PotJ4, 27 (łac. *Ianuarius*, *Ianuarii* ‘styczeń, stycznia’);
- luty: A° 1753 <die> 26 **februarij** CzetwM4, 8, 15 **Februa**: 1713 we Lwowie ŁaszAM5, 22, w Lwowie <die> 7^a febrⁱ 1759 anno AugJS5, w Lwowie <die> 11 febr 1761 AugJS8, <die> 13 **Febr** 1770 z korszowa PodB2, z Brzezan 2da febr 1706 PotJ2, 16 (*Februarius*, *Februarii* ‘luty, lutego’);
- marzec: w Knerucie 1737 <die> 1 **Martij** BorW5, 11, <die> 13 **Marty** 1770 PodB3, 35, <die> 26. **Marty** 1737 w Żułkwi PotJóz5, A° 1753 <die> 6 **marcij** CzetwM5 (*Martius*, *Martii* ‘marzec, marca’);
- kwiecień: Z norynska <die> 6 **Aprilis** 1713 NiemA, 1, z Wareża 22 **aprilis** 1745 ŁaszJA6, 125, w Zbarazu 2 **Aprilis** 1716 PotJóz3, 36 (łac. *Aprilis*, *Aprilis* ‘kwiecień, kwietnia’);
- maj: W Kaluszowie <die> 18 **May** 1704 HumS2, 13, W Lubieniach 15 **May** 1711 HumS4, 23, <die> 12 **May** 1770 z korszowa PodB4, 36 (łac. *Maius*, *Maii* ‘maj, maja’);
- czerwiec: we lwowie 13 **Juny** 1708 PotJ7, 86, 16 **Iuny** 74 A° Z Zwaczyka LipKJ3, 270, <die> 8. **Iuny** 82a° z Zwan. LipKJ6, w Borszczowicach <die> 23 **Juny** 1761 PotJoach9, 15, w Lublinie 18 **Iunij** 1713 PotStefl5,

28, *D. 23 Junii* 1777 w *Podhorcach* RzewSJ2, 22 (łac. *Iunius, Iunii* ‘czerwiec, czerwca’);

- lipiec: *Leopoli d<ie> 10 July* 1757 AugJS3, 5, w *Bakunczycach* 3 *July* 1700 ŁaszAM1, 4 (łac. *Iulius, Iulii* ‘lipiec, lipca’);
- sierpień: 1763 <die> 13 *Augusti* z *Lublina* BejzP2, 5, 1 *Augusti* 1777 *W Porycku* CzacSz8, *W Łaszczowie* <die> 18 *Augusti* 1720 ŁaszJA3, 13 (łac. *Augustus, Augusti* ‘sierpień, sierpnia’).

Nazwy miesięcy od września do grudnia zapisywane są z zastosowaniem kombinacji cyfrowo-słownej:

- wrzesień: 17 *7bris* 1712 w *Łaszczowie* ŁaszAM4; w *Borszczowicach* <die> 29 *7bris* 1750 PotJoach1, 2; w *Borszczowicach* <die> 20 *7bris* 1760 PotJoach8 (łac. *September, Septembris* ‘wrzesień, września’);
- październik: 1761 <die> 11 *8bris* z *Lublina* BejzP1, 3, 1ma *8bris* A° 1741 w *Porycku* CzacMH9, 58, <die> 17 *8br* 1751 w *rososzu* RzewMJ2, 34 (łac. *October, Octobris* ‘październik, października’);
- listopad: A° 1749 <die> 2 *9bris* ze *Lwowa* CzetwM1, 2, we *lwowie* 30 *9bris* 1707 PotJ5, 50, w *Buczaczu* 12 *9bris* 1762 PotMB7, 104 (łac. *November, Novembris* ‘listopad, listopada’);
- grudzień: *Leopoli* <die> 11 *Xbris* 1747 AugJS1, 2, *Leopoli* <die> 15. *Xbris* 1756 AugJS2, w *Łaszczowie* 12 *Xbris* 1708 ŁaszAM3 (łac. *December, Decembris* ‘grudzień, grudnia’).

Stosowane skróty nawiązywały do nazw miesięcy w kalendarzu rzymskim, w którym pierwotnie rok liczył dziesięć miesięcy i zaczynał się od marca, a w związku z tym wrzesień był miesiącem siódmym, październik ósmym itd.

Polskie nazwy miesięcy stosowane były w analizowanej epistolografii rzadko:

- kwiecień: 13 *kwietnia* 1752 w *krystynopolu* PotFS6, <die> 29. *Kwietnia* 1782. *Roku z Krupy* PopJ1;
- maj¹⁷: w *sięniawie* <die> 16 *maia* 1721 PotJ9,16, 24 *Maja* 1751 w *Załoścach* PotFS2;
- czerwiec: 4 *czerwca* 1751 w *tartakowie* PotFS3, 5;
- wrzesień: <die> 19. *Września* 1782. *Roku Z Warkowicz* PopJ2, 143v;
- listopad: <die> 28 *Listopada* R^u 92 *Zwańczyk* LipA, 123;
- grudzień: w *Porycku* D.^a 18 *Grud.* 1734 *Roku* CzacMH1, 8.

Data roczna zapisywana była niemal zawsze w całości, czego dowodzą przytoczone wyżej przykłady. Okazjonalnie trafiają się zapisy zawierające tylko dwie ostatnie cyfry daty rocznej, np. <die> 28 *Listopada* R^u 92, *Zwańczyk* LipA, 123, *D 31 8br 95* Ru WorJóza9, 72.

¹⁷ Nazwa *maj* nie jest, oczywiście, nazwą polską, wywodzi się z łaciny (łac. *Maius*), w przeciwieństwie jednak do wszystkich innych nazw łacińskich, o których była mowa wcześniej, ta nazwa przyjęła się i zaadaptowała w polszczyźnie.

Przy informacji o roku pojawia się łacińska forma *anno* ‘w roku’ (od łac. *annus, anni* ‘rok, roku’) zapisana w całości lub przy użyciu skrótu, najczęściej *A^o*, sporadycznie *An.*: <die> 26. Maji **Anno** 1770 z *Holuzyi* KonAd, <die> 14 *9bris* 1716 *A^o* PotStan5, *Z Lublina* <die> *Ima Novembris* 1735 *A^o* BorW4, 8, *A^o* 1753 <die> 6 *marcij* CzetwM5, <die> 20 *Iuny* 1767 *A^o* z *Zytomierza* NiemM, <die> 12 *Aprilis* **an.** 1729 z *Sarawki* WorPS1, 12. Niekiedy skrót sygnalizowany jest wyłącznie poprzez umieszczenie litery *o* w górnej frakcji pisma tuż po cyfrze oznaczającej rok: w *Lwowie* <die> 22 *Januarij* 1758° AugJS4, 7. Rzadkością jest użycie polskiego rzeczownika *rok*, również w całości lub w postaci skrótu: <die> 29. *Kwietnia* 1782. **Roku** z *Krupy* PopJ1, 140, <die> 28 *Listopada* **R^u** 92 *Zwańczyk* LipA, 123, *D. 11 8bri* **R** 1764 WorJad9, 97.

Sposób zapisywania dat w epistolografii osiemnastowiecznej świadczy o bardzo silnych wpływach łacińskich, które zaznaczały się wówczas w polszczyźnie¹⁸.

PODSUMOWANIE

Formuła spacialno-temporalna jako jeden z podstawowych i uniwersalnych wyznaczników gatunkowych listu stanowiła obligatoryjny składnik tekstów epistolarnych w XVIII wieku. Odgrywała zasadniczą rolę w procesie komunikacyjnym – zawarte w niej informacje faktograficzne pozwalały na zrekonstruowanie okoliczności, w jakich powstawał list, budowały wiarygodność przekazu, tworzyły wspólne „tu” i „teraz” nadawcy i odbiorcy. Ponadto ze względu na swoje usytuowanie w granicznych, ramowych częściach listu (zazwyczaj w zakończeniu, rzadziej na początku, zawsze jednak w miejscu ściśle określonym, odrębnym i zarezerwowanym właśnie dla niej) stawała się wyznacznikiem delimitacji tekstu.

Sposób ujęcia i zapisu elementów faktograficznych w badanym zasobie epistolarnym odzwierciedla zwyczaję językowe XVIII wieku. Znamionną cechą jest finalne usytuowanie formuły lokalizacyjno-temporalnej. Zawartość treściowa obejmuje nazwę miejscowości oraz dokładną datę, ale zdarzają się formuły niepełne, pozbawione toponimu albo przeciwnie – wzbogacone o dodatkowe szczegóły faktograficzne, dotyczące zwykle momentu czasowego.

¹⁸ Warto wspomnieć, że łacińskie nazwy miesięcy funkcjonowały już w staropolszczyźnie. System polskich nazw miesięcy pozostawał jeszcze wówczas nieustabilizowany i liczył około 50 równolegle używanych jednostek leksykalnych różnego pochodzenia: rodzimych (prasłowiańskich i polskich), czeskich, niemieckich, łacińskich i hebrajskich. Wykryształowanie się nowoczesnego kalendarza miesięcznego nastąpiło w XVI wieku. Oprócz nazw *marzec* i *maj*, wywodzących się z łaciny, wszystkie pozostałe nazwy miesięcy w języku polskim mają charakter rodzimy. Zob. M. Borejszo, *Staropolskie nazwy miesięcy*, „*Slavia Occidentalis*” 46/47 (1989/1990), s. 19–31.

Sposób zapisu danych zawartych w formule wykazuje znaczące wpływy języka łacińskiego na polszczyznę, co przejawia się w sposobie zapisywania daty (łacińskie określenia *datum*, *die*, *anno*, łacińska końcówka przy liczebniku porządkowym oznaczającym dzień miesiąca, łacińskie nazwy miesięcy).

WYKAZ STOSOWANYCH ZNAKÓW

[] – odczytanie niepewne

<> – uzupełnienie skrótu

BIBLIOGRAFIA

- Borejszo Maria. (1989/1990) 1991. *Staropolskie nazwy miesięcy*. „Slavia Occidentalis” t. 46/47: 19–31.
- Całek Anita. 2019. *Nowa teoria listu. Bibliotheca Iagellonica. Fontes et studia* t. 34. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Cybulski Marek. 2003. *Obyczaje językowe dawnych Polaków. Formuły werbalne w dobie średniopolskiej*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Data Katarzyna. 1989. *Struktura tekstu listowego*. „Język Polski” 69 z. 3–5: 142–152.
- Kałkowska Anna. 1982. *Struktura składniowa listu. Prace Instytutu Języka Polskiego* 47. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Książek Elżbieta. 2008. *Tekst epistolarny w świetle etykiety językowej. Prace Monograficzne Akademii Pedagogicznej im. KEN w Krakowie* nr 478. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej.
- Lalewicz Janusz. 1975. *Komunikacja językowa i literatura*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Maliszewski Kazimierz. 2001. *Komunikacja społeczna w kulturze staropolskiej. Studia z dziejów kształtowania się form i treści społecznego przekazu w Rzeczypospolitej szlacheckiej*. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Mroczek Katarzyna. 1978. *Tytułatura w korespondencji staropolskiej jako problem stosunku między nadawcą a odbiorcą*. „Pamiętnik Literacki” 69 z. 2: 127–148.
- Olma Marceli. 2006. *Listy emigracyjne Józefa Ignacego Kraszewskiego do Władysława Choźkiewicza. Analiza pragmatyngwistyczna*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej.
- Pirożyński Jan. 1995. *Z dziejów obiegu informacji w Europie XVI wieku. Nowiny z Polski w kolekcji Jana Jakuba Wicka w Zurychu z lat 1560–1587*. „Zeszyty Naukowe UJ”, Prace Historyczne z. 115. Kraków: Uniwersytet Jagielloński.
- Sicińska Katarzyna. 2013. *Polszczyzna południowokresowa XVII i XVIII wieku (na podstawie epistolografii)*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Sicińska Katarzyna. 2016. „Pisanie”, „litera”, „gramota”... *O nazwach listu w polszczyźnie XVII i XVIII wieku*. W: *W kręgu dawnej polszczyzny* t. 2. Red. M. Mączyński, E. Horyń, E. Zmuda. Kraków: Akademia Ignatianum w Krakowie, Wydawnictwo WAM: 263–286.

- Sicińska Katarzyna. 2017. *Formuły salutacyjne w korespondencji z terenu Kresów Południowo-Wschodnich (XVII–XVIII wiek)*. W: *Zachowanie językowe – spontaniczność i automatyzm*. Red. M. Hawrysz, M. Uździcka, A. Wojciechowska. Zielona Góra: Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego („Zielonogórskie Seminarium Językoznawcze” 2016): 225–249.
- Sicińska Katarzyna. 2017. *Formuły subskrypcji w korespondencji z terenu Kresów Południowo-Wschodnich (XVII–XVIII wiek)*. Cz. 1. W: *Epistolografia w dawnej Rzeczypospolitej t. 7: Literatura, historia, język*. Red. P. Borek, M. Olma. Kraków: Collegium Columbinum: 277–298.
- Sicińska Katarzyna. 2019. *Formuła wyrażania szacunku w strukturze osiemnastowiecznego listu polskiego*. „LingVaria” 14 (2019) nr 2 (28): 107–119; <https://doi.org/10.12797/LV.14.2019.28.07>; http://www.lingvaria.polonistyka.uj.edu.pl/documents/5768825/139218022/LV_28_e_book.pdf/0f2d3be3-53ac-4120-8842-6153daef0a5a.
- Sicińska Katarzyna. 2020. *Wierność, powinność, uniżoność i inne kategorie grzeczności językowej w finalnych formułach epistolarnych XVIII wieku*. „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza” 2020 t. 27 (47) nr 1: 163–183; DOI: 10.14746/ppspj.2020.27.1.11; <https://pressto.amu.edu.pl/index.php/pspsj/article/view/24583>.
- Skwarczyńska Stefania. 2006. *Teoria listu*. Oprac. E. Feliksiak, M. Leś. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Sulimierski Filip, Chlebowski Bronisław, Walewski Władysław. Red. 1880–1902. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* t. 1–15. Warszawa: Nakładem Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego.
- Wołk Marcin. 1999. *Tekst w dwóch kontekstach. Narracja pierwszoosobowa w powieściach Kazimierza Brandysa*. Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu. Uniwersytet Mikołaja Kopernika.
- Żydek-Bednarczuk Urszula. 2005. *Wprowadzenie do lingwistycznej analizy tekstu*. Kraków: Universitas.

LOCATIONAL AND TEMPORAL FORMULA IN THE 18TH CENTURY EPISTOLARY TEXTS

Summary. The analysis deals with the locational and temporal formula present in the epistolary texts of the representatives of the nobility. That formula informs about the time and place in which the letter was written. Various forms of the formula are presented, varying according to its position in the structure of a letter and its content. The most important factor is the way in which the main components of the formula are written i.e. the toponym that indicates the place in which the letter was written (usually the toponym appears in the form of the prepositional expression in the locative with the preposition in or with) and the date (here one can observe a strong influence of Latin). Numerous functions of the locational and temporal formula were also discussed, such as defining the communicative situation, creating time and space community of the sender and the addressee, indicating text boundaries etc.

Key words: epistolography, locational and temporal formula, delimitation of the text, 18th century Polish

ЛОКАЛІЗАЦІЙНО-ТЕМПОРАЛЬНА ФОРМУЛА
В ЕПІСТОЛЯРНИХ ТЕКСТАХ XVIII СТ.

Анотація. Предметом опису є локалізаційно-темпоральна формула, що інформує про місце й час написання листа і міститься в листуванні представників шляхетського стану XVIII століття. У статті розглядаються різні форми реалізації формули, а саме: її позиція у структурі листа, зміст і, насамперед, спосіб написання основних компонентів формули, тобто топоніма, який вказує на місце написання листа (це зазвичай прийменниково-іменникові конструкції з прийменником *в* або *з* і з іменником у місцевому відмінку) і дати (тут помітний сильний вплив латинської мови). Обговорено також численні функції локалізаційно-темпоральної формули, напр. визначення комунікативної ситуації, створення часово-просторової єдності відправника та одержувача, визначення меж тексту.

Ключові слова: епістолографія, локалізаційно-темпоральна формула, делімітація тексту, польська мова XVIII століття